

ახალი ქართული სალიტერატურო ენის
ნორმალიზაციის ისტორიიდან

(ნორმალიზაციის პრინციპები გაზ. „კვალში“)

სალიტერატურო ენა წარმოადგენს ენას, ნორმალიზაციის შედეგად, მართლწერის სავალდებულო წესების დახადებენად აუცილებელია შეცნობილი წინაპირობები. ამისთვის პრინციპები თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმალიზაციის მიღებულ ენა ახალი ქართული სალიტერატურო ენის ნორმალიზაციის რეკონსტრუქციის კომისიის მიერ 1935 წ. (შენუშვად არს. ჩიკობავას მოხსენების საფუძველზე), გამოქვეყნდა 1936 წ. გამოცემულ წიგნში: „სალიტერატურო ქართულის ნორმები, I“. 1970 წელს გამოცემულ ნორმალიზაციის კრებულში¹ ეს პრინციპები უცვლელად დატოვებული და დღემდე მათზე დაყრდნობით ხდება სალიტერატურო ენის ნორმალიზაცია. ამ ხანგაძლიერ გამოცდას მან ამის წყალობით გაუქმდეს, რომ სახელმძღვანელო დებულებები შემუშავებულია არა ერთი პიროვნების მოსაზრებითა და შეხედულებათა მიხედვით, არამედ რამდენიმე თაობის დიდი მცვადიანობით, ქართველი ხალხის უკეთეს შედეგად ნაჯიფისა და ნაპირის გათვალისწინებით.

ცნობილია, რომ XIX ს-ის შუა წლებიდან აქტიურად იწყება ახალი ქართული სალიტერატურო ენის დემოკრატიზაცია, მისი დახვეწა და სათანადო კალაპოტის ძიება. პეტრიაშვილი ფართოდ დისკუსიები ეწეოდა ერთი და ერთიანი სალიტერატურო ენის დასამყარებლად, ხალხურ მეტყველებასთან მის დასახლოებლად, შემდგომ მის დასახვეწად, პარალელურ ფორმათაგან გასაწმენდად. ქარ-

¹ თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები, პირველი კრებული, თბ., 1970.

თულ პრესაში XIX ს-ის II ნახევარში გამართული დავა ძირითადად გრამატიკულ საკითხებს ეხებოდა, მაგრამ კონკრეტულ საკითხთა შესახებ მსჯელობისას თანდათან ნათელი ხდებოდა საყრდენი პრინციპების აუცილებლობა და ხელ-ნელა იკვეთებოდა ზოგადეთორიული მოსაზრებანი, ამოსავალი დებულებები. ჯერ კიდევ „ცისკარში“, შემდეგ — „საქართველოს მოამბესა“ და „ივერიაში“, „დროებასა“ და „კვალში“, „თეატრსა“ და სხვა ჟურნალ-გაზეთებში გაბნეულია მრავალი საინტერესო მოსაზრება. ენის თეორეტიკოსთა ბევრი შესუდულება ერთმანეთს ემჩვენოდა, მაგრამ ენის ნორმალური წყობისთვის მნიშვნელოვანი ზოგი საკითხი სწვადასხვადგვარად ესმოდათ, სწვადასხვადგვარად გაიხარებოდა ფაქტები... იყო აზრთა ჭიდილი, კამათი, ხშირად საქმოდ ცხარეც... რამდენიმე საკითხის შესახებ განსხვავებული აზრი ჰქონდათ ჯერ კიდევ „ცისკრის“ თანამშრომლებსა და „თერგდალეულებს“. შემდეგ, ერთი მხრივ, „საქართველოს მოამბესა“ და „ივერიის“ თანამშრომლებს, მეორე მხრივ კი — „კვალის“ მოღვაწეებს. სპეციალურ ლიტერატურაში ხშირად აღნიშნავენ, რომ ეს ორი „ბანაკი“ — ამერლები და იმერლები — მკვეთრად დაუპირისპირდა ერთმანეთს.

„ივერიელთა“ მიერ წაწვენიებული დებულებები ზევნ უკვე მიმოხილული გვაქვს². ამჯერად ვეცადეთ თავი მოგვეყარა „კვალში“ მოღვაწე პირთა შესუდულებებისათვის, რომლებიც სწვადასხვა გაზეთებსა და ჟურნალებშია გაბნეული. შედარება-შეჯერება რომ გადავიღებუდიყო, დებულებების სახით წარმოვადგინეთ თითოეული ავტორის აზრი და იქვე სიზუსტისათვის ციტატიც სრულად მოვიყვანეთ.

„კვალი“ — სამეცნიერო და სალიტერატურო ნასატებიანი გაზეთი — გამოდიოდა 1893—1904 წლებში ქ. თბილისში ყოველ კვირა დღეს. 1893—1900 წლებში გაზეთის რედაქტორი იყო გიორგი წერეთელი.

„კვალში“ მოღვაწეობდნენ სალიტერატურო ენის თავდადებული მუშაკები: სილოვან სუნდაძე, აკაკი წერეთელი, კოტე დოდაშვილი, ვიორგი წერეთელი...

როგორც ცნობილია, აკაკიმ, კოტე დოდაშვილმა და ვიორგი წერეთელმა „კვალს“ საჯანგებოდ დაუმატეს ასალი განყოფილება —

² ლ. ლევაივა, ახალი ქართული სალიტერატურო ენის ნორმალიზაციის ისტორიიდან (ნორმალიზაციის პრინციპები „ივერიაში“); ქაქს, წიგნი მეცხრე, თბ., 1989, გვ. 98—137.

„სასწორმეტყველო“, რომელშიც სამშეოზე გამოჰქონდათ ჩვენს მწერლობაში შემჩნეული ენობრივი შეცდომები. მათ შენიშვნებს ხშირად ცხარე კამათი მოჰყვებოდა ხოლმე.

„კვალის“ პოზიცია სალიტერატურო ენის ნორმალიზაციის თაობაზე პირველ რიგში ს. ხუნდაძისა და კ. დოდაშვილის დებულებებში გამჟღავნდა.

1. სილოვან ხუნდაძე (1860—1928) პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტის დამთავრების შემდეგ (1884) ორნოცი წელი პედაგოგიურ მოღვაწეობას ეწეოდა მშობლიურ ქუთაისში. სანიმუშო პედაგოგი, დიდად ერუდიტული პიროვნება, ენათმეცნიერული აღღოთი დაჯილდოებული დაკვირვებული მკვლევარი, კრატეოსი, პუბლიცისტი, პოეტი თავისი დიდი ავტორიტეტით, პრინციპულობითა და სისპეტაკით დიდ გავლენას ახდენდა ახალგაზრდობაზე. მის მიერ დადგენილ მართლწერის წესებს იცავდნენ გიმნაზიამიც და გამომცემლობებშიც. ს. ხუნდაძე თავკაცობდა ყოველგვარ კულტურულ საქმეს ქუთაისში. ხოლო საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ დიდი ენთუზიაზმით მოღვაწეობდა სკოლების გაეროვნულებისათვის.

საენათმეცნიერო ასპარეზზე მოღვაწეობა ს. ხუნდაძემ დაიწყო ქართული გრამატიკის ტერმინოლოგიის შედგენით³. მან თავი მოუყარა მამინდელ გრამატიკულ ლიტერატურაში გამოყენებულ გრამატიკულ ტერმინებს, ბევრიც სანიმუშოდ თარგმნა და მარჯვედაც მოუსადავა სხვა ენათა მასალას. მრავალი მისი ტერმინი დღესაც იხმარება.

შემდეგი ნაშრომი ს. ხუნდაძემ ქართული გრამატიკის ურთულეს ნაწილს — ზმნას — მიუძღვნა⁴. გასაოცარი აღღოთი მიუკვლევა მას ბევრი საინტერესო ფაქტისთვის. სამწუხაროდ, აქ ამ წიგნზე ვერ შევირდებით, რადგან ჩვენი მიზანია, თავი მოვუყაროთ ს. ხუნდაძის შეხედულებებს სალიტერატურო ენის ნორმალიზაციის პირითად დებულებათა, ამოსავალ პრინციპთა შესახებ. სილოვანის გრამატიკულ ნააზრევზე არსებობს საინტერესო, სოლიდური გამოკვლევა, რომელიც, სამწუხაროდ, დღემდე გამოქვეყნებული არ არის

³ ქართული გრამატიკის ტერმინოლოგია, ქართული სიტყვებების მოყვარეთვან შედგენილი და გამოცემული. ქუთაისი, 1887.

⁴ ს. ხუნდაძე, ქართული ზმნები, ქუთაისი, 1891.

(სელნაწერი ინახება არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტში)⁵.

ს. ხუნდაძემ ბევრი რამ გააკეთა ქართული სალიტერატურო ენის ნორმალიზაციისათვის: სალიტერატურო ენის იმდროინდელ თეორეტიკოსთა შორის იგი ერთ-ერთი თვალსაჩინო, პრინციპული, თავდადებული და წაყოფიერი მოღვაწე იყო: შეუთვრად (ხოვგვარ საკმაოდ მკაცრად, არაკორექტულადაც კი) იბრძოდა თავისი მრწამსის დასაცავად და დასაწერგავად. გ. ახუღედიაძმა მას უწოდა „ტიპიური და კლასიკური ნიმუში სალიტერატურო ენის დამცველისა“⁶.

ს. ხუნდაძემ გამოაქვეყნა რამდენიმე წიგნი და მრავალი სტატია (სხვადასხვა ჟურნალებსა თუ ვაზეთებში), სადაც კონკრეტულ სადავო საკითხთა მოგვარებასაც ცდილობდა და სალიტერატურო ენის ნორმალიზაციის საყრდენ, ამოსავალ დებულებებსაც ეძიებდა და აყალიბებდა. ნორმალიზაცია პრინციპებზე მსჯელობდა.

1894 წ. „კვალში“ (№ 32) დაიბეჭდა ს. ხუნდაძის წერილი „ახალი თუ ძველი უნა“, რომელიც სალიტერატურო ენის ნორმალიზაციის მიზნით პრინციპთა ჩამოყალიბების ცდას წარმოადგენს.

1901 წ. ეს პრინციპები უფრო სრულად წარმოჩნდა წიგნში „სალიტერატურო ქართული“, რომლის მიზანი — ხელის შეწყობა სალიტერატურო ენის დახვეწის საქმისათვის — ნაკარნახევი იყო დიალექტთაშეშობითა და უცხოენოვანი სიტყვებით აჭრელებული და დამძიმებული სალიტერატურო ენის მდგომარეობით. „ძველათ ჩვენს მწერლების უნა თათვის არ ყოფილა ერთმანეთისაგან განსხვავებული, — წერდა ს. ხუნდაძე, — დღეს კი რამდენი მწერალიც არის, იმდენი განსხვავებული ფორმისა და სიტყვებისა და წინადადებათა ყსკადანსხვავარი წყობილება... ჩემი შრომის მიზანიც ის არის, რომ შეძლებისდაგვარად გამოვიკვლიოთ, თუ ჩვენს მწერლობაში უპირატესობა რა და რა ფორმებს უნდა შევცვალოთ...“⁷. ამ უპირატესი ფორმის შემოთავაზებისას იგი ყოველთვის ცდილობდა დავსაბუთებინა, თუ რატომ არის ეს ფორმა უმჯობესი, მისაღები, რისთვისაც, მისივე თქმით, შემდეგ პრინციპებს ემყარებოდა: სადავო ფორმის სინარ-

⁵ გულისთად ბადლობა მოეხსენებოდა ლ. კვარტალიას, რომელმაც სწავლება მოხდა ვაქციანობით მის ხელნაწერ ნაშრომს ს. ხუნდაძის გრამატიკული ნორმებისადმი.

⁶ გ. ახუღედიაძე, „სილოვან ხუნდაძის დამსახურება სალიტერატურო ქართულს წინაშე: ჟურნ. ქართული მწერლობა“, 1928, № 6 — 7, გვ. 220—224.

⁷ ს. ხუნდაძე, სალიტერატურო ქართული, კუთახი, 1901.

ტივე, წარმოების სისწორე, ისტორიულად განმარტებულიობა, კეთილხმოვანება.

1902 წ. № 161-ში „ივერია“ იუწყებდა, რომ გამოვიდა წიგნი, რომელიც ძირითადად ანალიზებს უმართებულო, სადავო ფორმებს, რომლებიც ჩვენს გრამატიკას ჯერ არ გადაუწყვეტია. ამ შრომით ს. ხუნდაძემ დიდი ღვაწლი დასდო ქართული გრამატიკის მომავალს (ცნობის ავტორია კ. დოდაშვილი).

ამავე პრინციპებზეა აგებული ს. ხუნდაძის „ქართული გრამატიკა“, რომელიც პირველად 1904 წ. გამოქვეყნდა. სულ კი შვიდჯერ გამოიცა და ათეული წლების მანძილზე სახელმძღვანელოდ იხმარებოდა სკოლებში.

1911 წ. დაიბეჭდა თთახმეტკვერდიანი წიგნაკი-სახელმძღვანელო „ქართული მართლწერა“ გაზეთ „კოლხიდის“ თანამშრომელთა საყურადღებოდ“ (ს. ხუნდაძე ამ გაზეთის რედაქციის წევრი იყო).

წიგნაკმა ქართული ენის ბედიით დაინტერესებული ფართო საზოგადოების ყურადღება მიიპყრო.

1927 წ. გამოვიდა ს. ხუნდაძის წიგნი „ქართული მართლწერისა და სწორების ძირითადი საუძღვლები“, რომელიც „თავს უყრიდა სალიტერატურო ენაზე ავტორის ხანგრძლივი დაკვირვების შედეგებს. ამდენად, მას შემაჯამებელი ხასიათი ჰქონდა“⁸. რეცენზენტები სამართლიანად აღნიშნავდნენ, რომ ს. ხუნდაძემ დიდი ამაგი დასდო სალიტერატურო ქართულს, არაერთი სწორი მოსაზრება წარმოადგინა და რომ ავტორის საქმიანი შენიშვნები და ათეული წლების მუშაობით მიღებული აღმოჩენები მართლწერის მოწესრიგების საქმეს უსათუოდ დიდ სამსახურს გაუწევდა. მაგრამ იქვე შენიშნავდნენ, რომ მიუღებლად მიაჩნდათ ს. ხუნდაძის წმინდა ფონეტიკური პრინციპები⁹.

დიდი განათლების, გრამატიკული აღდოსა და ათეული წლების მანძილზე თავდადებული მუშაობის წყალობით ს. ხუნდაძემ ამ წიგნში სწორად გადაჭრა ბევრი საკითხი, დაადგინა მრავალი მართებული ფორმა (მაგ.: შევიტყვე და არა შევიტყუ, გამოიბედავს და არა გამოიბედნია, მეშინია და არა მეშინიან, ღირსებები და არა ღირსებაები, დავიწყებოდა და არა დავიწყებიყო, ანლა და არა ეხლა და

⁸ ლ. კვანტალიანი, დსსხ. ნაშრომი, გვ. 65—66.

⁹ რეცენზიუმა დაიბეჭდა: სტრ. „ქართული ჟურნალი“, 1927, № 11—12 და 1928, № 6—7.

სხვ.). საკმარისია ვაყი ვაყენოს ამ ნაწრომს, რომ ნათელი გახდეს ს. ხუნდაძის შესვლულებები, მისი დიდი მუშაობის შედეგები.

ყველა ამ წიგნსა და პერიოდულ გამოცემაში გამოქვეყნებულ მრავალ წერილში ს. ხუნდაძეს ვაყენებულნი აქვს თავისი მრწამსი სალიტერატურო ენის ნორმალისაციის ძირითად საკითხებზე, ამოსავალ პრინციპებზე.

ს. ხუნდაძის ზოგადთეორიული შესვლულებები ასეთია:

1. ენა ცვალებადია: „როგორც ხალხის ცხოვრება, სოციალური წყობილება დროის ბრუნვის მიხედვით იცვლება, ისე იცვლება ხალხის ენაც“¹⁰. „ენა ანადგება, იცვლება, მაგრამ ისე კი, რომ საძირკვლავთ ანუ სარჩულათ მაინც ქველია“¹¹ (საზგასმა აქაც და შემდეგაც ჩემია, — ლ. ლ.).

2. სალიტერატურო ენა ხალხის შეტყულებას უნდა ეყრდნობოდეს: „საზავადოთ სამწერლო ენას საფუძვლავთ და საძირკვლავთ ხალხის ენა უნდა ედევას“¹².

3. „ენის სიკეთე თუ სიცუდე ერის აკვარგისანობაზეა დამოკიდებული“¹³.

4. ენის სიმარტივე ამ ენის დირსების, მაღალი დონის მარგენებელია. რაც უფრო წარმატებულია ენა, მით უფრო მარტივია იგი: „ენის წარმატება სიმარტივეში უნდა გამოსტყვიოდეს. ამის დამატკიცებელი საბუთი ყოველთვის უნდა ვეძიოთ ცოცხალ ენაში, პროგრესი ყოველთვის სიმარტივისკენ მიისწრაფვის, ასეთია ცხოვრების და ენის კანონი“¹⁴.

5. თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში სალიტერატურო ენისათვის უჩვეულო, მიუღებელი ვითარებაა — ენა ტრულია, დამძიმებულია ნაირგვარი ფორმებით: „არცერთ ლიტერატურულ ენაში არ არის ფორმების იმისთანა მრავალგვარობა, როგორც დღეს ქართულში არსებობს“¹⁵. ეს სიტყვლე გამოიწვია, ერთი მხრივ, სალიტერატურო ენის კონსერვატიულობამ (ხალხურ ენაში უფრო სწრაფად ხდება ცვლილებები, სალიტერატურო ენა კი მას ვერ მისდევს: „ხალხს ენის ფორმები თანდათან შეუცვლია, მწერალნი კი ამ თან-

¹⁰ ს. ხუნდაძე, სალიტერატურო ქართული, ქუთაისი, 1901, გვ. 111.

¹¹ მისივე, ახალი თუ ქველი ენა, „ცვალო“, 1894, № 32.

¹² მისივე, სალიტერატურო ქართული, გვ. 97-98.

¹³ იქვე, გვ. VII.

¹⁴ სილოვან, ფორმების ჩქორთული, „ცვალო“, 1894, № 35.

¹⁵ ს. ხუნდაძე, სალიტერატურო ქართული, გვ. 111.

დათანობას არ მივთვლიან: ზოგი ძველს ფორმაზე შეჩერებულა, ზოგს კი უახლესი ფორმები შეუთვისებია“¹⁶. მეორე მხრივ კი — სალიტერატურო ენაში სხვადასხვა კუთხის მეტყველებითსათვის გზის გასწვრივ: „ჩვენი მწერალნიც თავის თხზულებებში ხშირათ ხმარობენ ...თავისი კუთხის ენას... დღეს რამდენი მწერალიც არის, იმდენი განსხვავებული ფორმია“¹⁷.

6. სალიტერატურო ენის მოწესრიგება საშური, გადაუდებელი ნაკლება. საამისოდ აუცილებელია ერთიანი, ყველასათვის სავალდებულო კანონების შემუშავება. ეს კანონები უნდა შეიქმნას არა ერთი რომელიმე პიროვნების მოსაზრებათა მიხედვით, არამედ სალიტერატურო ენის მოღვაწეთა შეთანხმებით. ამისთვის „ჩვენი მწერლები აუცილებლათ უნდა შეთანხმდნენ და ერთგვარი ფორმები იხმარონ, ერთგვარი კანონებით იხელმძღვანელონ სიტყვების ცვალებასა და წინადადებათა წყობილებაში“¹⁸.

7. მწერალი არ უნდა იფარგლებოდეს თავისი კუთხის მეტყველებით. იგი უნდა ფლობდეს საერთო-სასაუბრო ენას მთლიანად, ყველა კუთხის მეტყველებას, რათა ხელეწიფებოდეს სიტყვებისა და ფორმების შერჩევა: „ქართველი ლიტერატორი რომელსაჲ ერთი კუთხის ენით არ უნდა ხელმძღვანელობდეს, არამედ ყურადღებას საქართველოს გოგული კუთხის ენას უნდა აქცევდეს და იმათგან უსაჭიროესი სიტყვები უნდა გამოკრიფოს და უკეთილხმოვანესი ფორმები იხმაროს“¹⁹.

8. ნორმების შემუშავებისას უნდა დავეყრდნოთ ძველი ენის მონაცემებსა და კლასიკოსთა ენას. ყველა ესა ანღლება, მაგრამ ისე კი, რომ საძირკვლად ძველი ენა რჩება. ეს სულაც არ ვუღიხნობს ორიენტაციის აღებას ძველ ენაზე. ახალი სალიტერატურო ენისათვის საორიენტაციოდ არც მხოლოდ ძველი ენა გამოდგება, არც მხოლოდ ახალი. „...უნდა ვიხელმძღვანელოთ ენის უცვლელი კანონებით, ძველი ენის შესწავლით და ძველთა და ახალ სახელოვანთა ენის მცოდნე მწერალთა მაგალითებით“²⁰. მწერალმა ძველსა და ახალს შორის უნდა აირჩიოს ის, რომელიც ენის საზოგადო კანონებს არ ეწინააღმდეგება და თან კეთილხმოვანია: „მწერალი ბრძანა

¹⁶ ს. ხუნდაძე, სალიტერატურო კართული, გვ. 111, IV, V.

¹⁷ იქვე, გვ. 111.

¹⁸ იქვე, გვ. VII.

¹⁹ იქვე.

²⁰ იქვე.

არ უნდა უპოვრილებოდეს არც ძველსა და არც ახალ ფორმებს, არამედ მათ შორის ერთ-ერთი აირჩიოს, რომელიც კეთილსმოვანი იყოს და ენის ზოგად კანონებსაც არ უწინააღმდეგებოდეს²¹.

ამავე აზრს დაბუჯითებით იმეორებს ს. ხუნდაძე სხვა წერილში: „ენის კანონების კვლევაში არც მარტო ძველი მწერლობის ენით უნდა ვიხელმძღვანელოთ, არც მარტო ხალხური ენით, არამედ ორივე უნდა მივიღოთ მსხედველობაში და მრავალ ფორმათა შორის უკეთილსმოვანესი ავირჩიოთ. ამისთვის ცოდნის გარდა საჭიროა კარგი მუსიკალური სმენა და განვითარებული ლიტერატურული გემოვნება“²².

9. მართალია, ქართული სალიტერატურო ენის საყრდენი ქართულია, მაგრამ ეს არ უნდა ნიშნავდეს სხვა დიალექტების როლის უგულვებელყოფას: „სადაც ხალხის ცხოვრება უპირველესად განვითარდა, პირველი ჩვენი მოღვაწეებიც იქ გაჩნდნენ და სამწერლო ენის საფუძვლადაც იქაური კილო დადგინდა. ისტორია მოგვითხრობს, რომ ქართველების ცხოვრება მცხეთაში დაწყებულა და „იქიდან შემდეგ... ქართული ტომები ნელ-ნელა ცოველ მხარეს ვავრცელებულა“²³. მაგრამ „ქართლმა შექმნა ჩვენი კულტურა და ამიტომ იქაურ ფორმებს უნდა მივსცეთ უპირატესობათ... ეს შემცდარი აზრია. როგორც დედა-მდინარეს აღონიერებს და აძლიერებს სხვადასხვა მხრიდან შიგ მიმდინარე პაწია ნაკადულები, ისე ამდიდრებს და ამშვენიერებს დედა-ენას მისი შტოების საუკეთესო ფორმები, სიტყვები, გამოთქმები“²⁴.

10. რადგან სალიტერატურო ენის შექმნაში მონაწილეობს მთელი ხალხი, მთელი ერი და არა ერთი რომელიმე კუთხე, სალიტერატურო ქართულში წმინდა ქართულთან ერთად სხვა კუთხის სიტყვები და ფორმებიც უნდა შევიდეს²⁵.

სალიტერატურო ენაში დიალექტების როლისა და ადგილის შესახებ ს. ხუნდაძე იმთავითვე საკმაოდ გამოკვეთილ პოზიციას იჭერს და ერთ მტკიცე აზრს ადგას. ვერს კიდევ 1886 წ. გამოქვეყნებულ კრიტიკულ წერილში „ივერია“ და მისი ენა“ ავტორი პრინ-

²¹ ს. ხუნდაძე, სალიტერატურო ქართული, გვ. VII.

²² მისივე, ვახუშტი „ივერიის“ რედაქციის საუბრა-დღეობი, „კალი“, 1894, № 44.

²³ მისივე, სალიტერატურო ქართული, გვ. VI.

²⁴ მისივე, 2-ნი კლდეან მსჯელობის გამო, „ივერია“, 1903, № 174, გვ. 2.

²⁵ ს. ხუნდაძე, ქართული თუ ქართული ენა, ვახ. „სახალხო საქმე“, 1920, № 856.

ცნობად აყენებს სალიტერატურო ენაში დიალექტების (კერძოდ, იმერული დიალექტის) ადგილის საკითხს: „ჩვენ კარგად გვესმის, რომ ამერულ კილოს მეტი ადგილი სჭერია და უნდა ეჭიროს ჩვენს ლიტერატურულ ენაში, მინამ იმერულს, მაგრამ იმერული კილო, იმერული ფლემენტი ისე აუცნელბელი საჭიროა ჩვენის ლიტერატურული ენისათვის, როგორც თევზისთვის წყალი, ცხოველისთვის პაერტი... იმერული კილო ამსუბუქებს ჩვენს ენას, აკვალუნებს მას და პოეტურ სილამაზეს აძლევს... ჩვენ გვწამს, რომ ცალკე არც იმერული ვარგა და არც ამერული. ლიტერატურული ენა უნდა იყოს შემუშავებული ჩვენი ქვეყნის ყოველი კუთხის მშვენიერი ფორმებისა და სიტყვებისაგან — და მხოლოდ მაშინ იქნება იგი ლამაზი, მშვენიერი, კეთილხმოვანი. მაგრამ, ამისათვის საჭიროა კარგი ინსტინქტი, კარგი გემოვნება“²⁶.

11. აქედან ბუნებრივად გამომდინარეობს, რომ სალიტერატურო ენის ნორმათა შემუშავებაში უნდა მონაწილეობდეს ყველა კუთხის წარმომადგენელი: „ერთი რომელიმე კუთხის წარმომადგენელს არ შეუძლია ენობრივი ნორმების შემუშავება“²⁷.

12. დიალექტური ფორმების გამოყენება მხოლოდ პერსონაჟთა მეტყველებაშია დისაშვები: „ხალხური ენის ფორმები მწერლობაში მხოლოდ მაშინ იხმარება, როცა მწერალი ხალხის ტიპს ალაპარაკებს; წმინდა ლიტერატურულ ენაში კი, როცა მწერალი ამბავს თავისი საკუთარი ენით გადმოგვცენს, ლიტერატურული ენის საწინააღმდეგო ფორმების ხმარება, როგორც განსაკუთრებით ფშაველი მგოსნები ხმარობენ, — დიდი შეცდომაა“²⁸.

13. უცხო სიტყვების შემოტანა მიზანშეწონილია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა მათი ბადალი სიტყვა არა გვაქვს ქართულში: „დიდი სიფრთხილე გეპართება, რომ უცხო სიტყვების შემოტანით ჩვენი ენა არ დაავამახინჯოთ. მაგრამ აქაც უკიდურესობა არ ვარგა, შეუძლებელია რომელიმე ენაში უცხო სიტყვა არ შევიდეს, მაგრამ ეს სიტყვა უთუოდ იმისთანა ტექნიკურად, განსაკუთრებული მნიშვნელობის შექონი უნდა იყოს, რომლის მშავაკნაც ამ ენაში არასოდეს არ ყოფილა. ამისთანა სიტყვების კატეგორიას ვკუთვნის, მაგალითად, რუსული სიტყვა «სამოვარი»“²⁹.

²⁶ სილოვან, გაზეთი „ივერია“ და ნაბი ენა, „თეატრი“, 1886, №16 13, 14.

²⁷ მისივე, ქართული ენის სწავლება, გაზეთი „კოლხიდა“, 1911, № 5, გვ. 2—3.

²⁸ ს. ხუნიდაძე, ქართული ნაროლწერის და სწოტრენა მართილი საკითხება, ქუთაისი, 1927, გვ. 78.

²⁹ იქვე, გვ. 77.

14. რაც შეეხება უცხო გრამატიკულ კატეგორიას, ასეთი არ უნდა შემოვიტანოთ ენაში: „რუსული ენის გავლენით, ზოგიერთი ჩვენი მწერალი, ვითომდა მკვდრობითი სქესის აღსანიშნავათ, რამდენიმე სიტყვას რუსული დაბოლოებით ხმარობს: დმერთა, მეფა, ბატონა, ხელმწიფა და სხვ. ქართულ ენაში სქესი არ არსებობს და, მამასადამე, მის აღსანიშნავათ განსაკუთრებული დაბოლოება ჩვენს ენაში სრულიად შეუყვარებელია“³⁰.

15. „როცა რომელიმე სიტყვა უცხო ენიდან შემოგვაქვს, უცხო ენის მართლწერა კი არ დავიცვათ, არამედ — ჩვენი ენისა“ (კვლე-სია, გრამატიკა, პრეგრამა, კომისია, ანა, იოანე... და არა: შკალე-სია, გრამმატიკა, ანა, კომისია...) ³¹.

16. მისაღები ფორმის შერჩევისას შემდეგ პრინციპებს უნდა ვყვრდნობოდეთ: ფორმის სიმარტივე, წარმოების სისწორე, ისტორიულად გამართლებულობა, გაერცვლეულობა, კეთილხმოვანება.

17. რადგან სიმარტივე ენის წარმატებაა („ენის წარმატება სიმარტივეშიც უნდა გამოხატვიოდეს“³²), ამიტომ ენის განვითარებისა და წინსვლისათვის უნდა დავიცვათ გამარტივების პრინციპი:

გავამარტივოთ ძველი ენის შიში ფორმები (აღვედი, განვაგ-დე... კი არა: ავედი, გავაგდე...);

უებრძოლოთ რამდენიმე თანხმოვნის თავმოყრას, ეს გააადვი-ლებს გამოთქმას, ე. ი. გააკვილხმოვნებს კიდევ ენას (მიბრძანე, წავიდენ, სცდილობს... კი არა: მიბძანე, წავიდენ, ცდილობს...);

წინადადებაში სიტყვები დავაწყოთ მარტივად (მაგ.: „ქვეყნის დიდი საქმე თავგანწირვას ითხოვს“, და არა: „თავგანწირვას ითხოვს დიდი საქმე ქვეყნისა“).

18. სალიტერატურო ენის დასახვეწად ახვევ გადამწყვეტია კეთილხმოვანების პრინციპის დაცვა, რაც აუცილებელია იმისთვის, რომ სიტყვა ადვილად გამოსათქმელი და სასიამოვნო მოსასმენი იყოს. „კეთილხმოვანი სიტყვა ის არის, რომელიც გამოსათქმელათ ადვილია და სმენისთვის სასიამოვნო“³³. „კეთილხმოვანობა ენის სიკეთის პირობათაგანია“³⁴ — წერს ს. ბუნდაძე და ქართული ფონე-

³⁰ იქვე, გვ. 73.

³¹ იქვე, გვ. 52.

³² სილოვან, ვოროგის ჩემოთელი, აველი, 1894, № 35.

³³ მისივე, ჩემი ქართული გრამატიკა, ვას. აახალხო განათლება, 1919.

³⁴ მისივე, სალიტერატურო ქართული, 1901, გვ. 102.

ტიკის მთელ რიგ კანონებს „კეთილხმოვანობის“ სამსახურში აყენებს:

„ქართული ენა კეთილხმოვნობისათვის შემდეგ კანონებით ხელმძღვანელობს“³⁵:

1) თანხმობის გამოკლება და ამით გამოთქმის გაადვილება (ბ(რ)ძანება, (მ)კვდარი, ცი(ს)სარტყელა...);

2) თანხმობის ჩართვა (შევიტყვე, დავაწყვე, გავაძვრე, მისცა, სძინავს...);

3) შეტათვისი (ცარიელი, ხვნა, კვლა, სხვლა, სურიელი, მადრიელი...);

4) თანხმობის შეცვლა (წრეკანდელი, მზგავსი, ბარბალე, ლერწამი...);

5) ს და შ-ს შენაცვლება (ტაშტი, შოლა, შინჯვა, ფოშტა, შიმშილი...);

6) მარცვლის შემოკლება (ხალხური ენის -ოვა, -უა > -ვა; ცხვარი > ცხვარი, საშუალება > საშვალება);

7) ორი ერთგვარი თანხმობისათვის გვერდის ავლა (გრამ-მ)ატიკა, ეკ(კ)ლესია, თ(თ)ვე, ჩ(ჩ)ვილი...);

8) უცხო სიტყვებში ო-ს გამოთქმა რუსული ა-სგან განსხვავებით (კომიტეტი, ოდესა, მოსკოვი...);

9) ბოლო მარცვლის გახმოვანება (თუ სიტყვის ბოლოს და მეორე სიტყვის დასაწყისში ერთი და იგივე თანხმობანია, წინა სიტყვას დაერთვის ა: წყალსა სვამს, ხელითა სთხრის...);

10) ნაცვალსახელებისა და „რომ“ კავშირის იშვიათი გამოყენება („არ უნდა ვისმართო ისინი არსად, სადაც უიმათოდ აზრი გასაგები იქნება“);

11) მსაზღვრელ-საზღვრულის დაბოლოების გამართივება (ძველი ფორმები: საქმესა კაცისასა, საქმითა კაცისათა, ან შევამოკლოთ: საქმეს კაცისა, საქმემ კაცისამ, ან წუობა შევცვალოთ: კაცის საქმე, კაცის საქმეს...).

სილოვან ხუნდაძემ ორთოგრაფიას საფუძვლად დაუდვა „კეთილხმოვანობის“ პრინციპი. იგი იბრძვის იმისათვის, რომ სიტყვა ადვილად გამოსათქმელი და სასიაზოვნო მოსასმენი იყოს... „კეთილხმოვანობის“ პრინციპს ძირს უმაგრებს შემდეგი ფონეტიკური კანონ-

³⁵ ს. ხუნდაძე, ქართული მარჯღერისა და სწორენის ძირითადი საფუძვლები, ტუთაისი, 1927, გვ. 48.

ნების სიტყვის ძირში არ შეიძლება ერთად მოიყაროს თავი ერთგვარი წარმოების ბგერებმა („ერთი ორგანოს ხმებმა“): მაგ.: ბბ, ბფ, გკ, ყკ, ვქ, ვლ, დტ, დო... გამონაკლისს წარმოადგენს მ, რომელიც ძირში შევსხვდება სხვა ბაგისმიერ ბგერათა გვერდით („რომელიც უერთდება თავისსავე ორგანოს ხმებს“), მაგ.: ბამბა, ფომფო, ლამბარი, ლამბი... .

12) საზოგადო კანონია, ერთად მხოლოდ მონათესავე ბგერები იყრის თავს.

მონათესავე ბგერებია, ერთი მხრივ, „მაგარი ხმები“: ბ, გ, დ, პ, ტ, კ. მეორე მხრივ კი — „რბილი ხმები“: ფ, თ, ქ, ც, ყ, ხ, ლ^რ. ძირეულ სიტყვაში მაგარი თანხმოვანი (ბ, გ, დ, პ, კ, წ) რბილი თანხმოვნის (ფ, თ, ქ, ხ, ც) ჩვენობლად არასოდეს არ გვხვდება (თქ, ცც, ბფ და მსგავსი ბგერათშეერთებანი ძირებში შეუძლებელია), გვხვდება მხოლოდ ასეთი კომბინაციები: მაგართან — მაგარი, რბილთან — რბილი, რაც კეთილხმოვანებას ქმნის (მაგ.: ტკბილი, კბილი, ტბა(1), დგომა..., მაგრამ: თქმა, ფქვილი, თფილი...).

გამონაკლისია რბილი ბგერა ხ, რომელთან რბილი ბგერაც გვხვდება და მაგარიც (თხელი, ცხელი, ფხალი, ჩხა... მაგრამ ასევე: ხტომა, კოხტა, ტახტი... ხზო, სხდომა...).

უფრო ადრეც, 1889 წელს, მიუთითებს ავტორი ამ ფაქტზე: ტ ფ ი ღ ი ს ი ძნელი გამოსათქმელია, რადგან ტ და ფ სხვადასხვა ხასიათის ხმებია: ტ მაგარია და წმინდა, ფ რბილია და მომსხო, ერთად კი მხოლოდ მონათესავე ასოები იყრის თავს. ეს საზოგადო კანონია. უნდა ვთქვათ და ვწეროთ: რედაქცია, მაგრამ რედაქტორი და ა. შ. ხმები თ, ფ, ქ, ც, ხ, ერთი მხრივ, და დ, ბ, კ, წ, ყ, გ, მეორე მხრივ, სრულიად საწინააღმდეგო ხასიათისა არიან და იმათი შეერთება არ შეიძლება, თორემ კეთილხმოვანებას დაარღვევს³⁷.

ამ კანონს არ ემორჩილება სისინა და შიშინა ბგერები და აგრეთვე ვ, მ, ლ, ნ, რ, ღ, ყ თანხმოვნები — ისინი ერთნაირად იხმარებიან როგორც რბილ, ისე მაგარ ბგერებთან. მაგ.: ტყე, ყბა, დღე.

³⁶ ს. ხუნდაძე ბგერებს ახასიათებს აუსტრიული შთაბეჭდილების მიხედვით: მაგარი და მსხვილი (ბ, გ, დ, პ, კ), მაგარი და წმინდი (მ, კ, ტ, დ, წ), რბილი და მსხვილი (ფ, თ, ქ, ღ, ყ, ხ, ც), რბილი და წმინდა (მ, ნ, ლ, ხ, ს).

³⁷ ს. ხუნდაძე, ბიბლიოგრაფია, პირველ-დაწყებითი ქართული კრამბილი, შედგენილი არ. ქუთათელაძისაგან, „ივერია“, 1889, №№ 12, 14, 16.

ხმა, ვმირი... ს. ხუნდაძე გახაზავს, რომ ამ ფონეტიკურ კანონს (მაგართან — მაგარი, რბილთან — რბილი) მტკიცე საფუძველი აქვს ხალხის გამოთქმაში. „საზოგადოთ სამწერლო ენას ხალხის ენა უნდა ედვას, მაგრამ განსაკუთრებით გამოთქმაში უნდა მიექცეს ყურადღება ხალხის ენას, მეტადრე ქართულში, სადაც სიტყვები ისე იწერება, როგორც გამოთქმის. ამიტომ სწორია და უნდა იწერებოდეს: თფილისი, შეცთობა, მხთალი, მოხთა, ერდგული, ქვიტკირი“³⁸.

19. სალიტერატურო ენის განახლებისა და გამდიდრებისათვის, ე. ი. ნორმალიზაციისათვის, მართლწერაში უპირატესობა უნდა მიენიჭოს ფონეტიკურ პრინციპს. „რადგან ქართულში სიტყვები ისე იწერება, როგორც გამოთქმის, ე. ი. უნდა ვწეროთ ისე, როგორც გამოთქვამს ხალხი... საზოგადოთ სამწერლო ენას საფუძვლათ და საძირკვლათ ხომ ხალხის ენა უნდა ედვას, მაგრამ განსაკუთრებით გამოთქმაში უნდა მიექცეს ყურადღება ხალხის ენას, მეტადრე ქართულში, სადაც, ვიმეორებ, სიტყვები ისე იწერება, როგორც გამოთქმის“³⁹. ამიტომ:

ვითარებით ბრუნვასა და ზმნისართებში უნდა ვწეროთ თ (ქვათ, კარგათ...).

ც-სა და ხ-ს მეზობლად უნდა ვწეროთ თ (გამოცთა, წახუნენა...) ⁴⁰.

3 არც ერთ ქართულ ძიარში არა გვაქვს, ძნელი გამოსათქმელია და ხორცმეცია ზმნებშიც (ჭბრძანდები...), არ გამოვთქვამთ და არც უნდა ვწეროთ. ს კი შეიძლება ვინმართთ (სთქვა, სტირის, სწუხს, მისცა) საკეთილზმონით“⁴¹.

ერთ თავის წყრილში ს. ხუნდაძე განმარტავს, რომ მის „ქართულ გრამატიკაში“ ორთოგრაფია რამდენადმე განსხვავებულია: ზმნისართებსა და ვითარებით ბრუნვაში დ-ს მაგივრად ხმარობს თ ს (კარგათ, კაცათ...), ასევე თ-ს ხმარობს დ-ს მაგივრად ც-სა და ხ-სთან (გამოცთა, გადახთა) და ა. შ. იგი მიუთითებს, რომ ეს მართლწერა არ არის ფანტაზიის ნაყოფი და მისი საფუძვლები მოხსენიებული აქვს წიგნი „სალიტერატურო ქართული“⁴².

³⁸ ს. ხუნდაძე, სალიტერატურო ქართული, გვ. 97—98.

³⁹ იქვე.

⁴⁰ თავისი გრამატიკის VII გამოცემაში (1920 წ.) ს. ხუნდაძე დ-ს ხმარობს (იხ. ლ. კვანთალიანი, დასახელებული ნაშრომი).

⁴¹ ს. ხუნდაძე, გიორგიძის ჩიქორთული, „კვალი“, 1894, № 25, გვ. 13—15.

⁴² ს. ხუნდაძე, მეორე შენიშვნა ჩემი „ქართული გრამატიკის“ გამო, „ივერია“, 1903, № 137, გვ. 3.

პრინციპებში, რომლებიც დღეს სახელმძღვანელოდაა მიღებული, დადგენილია, რომ სალიტერატურო ენის ნორმის შემუშავების დროს საკითხი გადაწყდება იმ ფორმის სასარგებლოდ, რომელიც უფრო გავრცელებულია კლასიკოსთა ენაში, გრამატიკულად სწორია (დღევანდელი გრამატიკული სიახემით გამართლებულია). წარმოების მიხედვით მარტივია, ეგზემა სალიტერატურო ენის განვითარების ტენდენციას.

ამ პრინციპების სიახლოვე ს. ხუნდაძის შესაბამის პრინციპებთან აშკარაა, რაც შეეხება კეთილშობილებას, რომელიც ს. ხუნდაძისთვის ყველაზე მყარი საბუთი იყო, რომელსაც იგი აყენებდა და თანმიმდევრულად იცავდა, სუბიექტური პრინციპია და ამდენად მისი შეტანა ნორმალისაციის პრინციპებში გაუმართლებელია, რადგან ენის ფაქტების შეფასებისას სანდო შედეგი შეიძლება მოგვეცეს მხოლოდ ობიექტური ანალიზის მეშვეობით, ენობრივი მოვლენის ასენამ და არა პირადი გემოვნების მისუდვით შეფასებამ. კეთილშობილება ნორმის დასადგენად უტყუარი საყრდენი ვერ იქნება, რამდენადაც ამა თუ იმ ენობრივ ფაქტს აფასებს იმის მიხედვით, არის თუ არა ბუნებრივი ეს ფაქტი მაგანისათვის, ყურს უცხოდ თუ არ ხედება, სასიამოვნო მოსასმენია (ეს არის ამ მეთოდის კრიტერიუმი). მაგრამ ის, რაც ერთისთვის კეთილშობილებაა, მეორეს შეიძლება არაკეთილშობილად ეჩვენოს (ამას განსაკუთრებით სხვადასხვა დიალექტის წარმომადგენლები იგრძნობენ). ამიტომ არცაა გასაკვირი, რომ ს. ხუნდაძის კეთილშობილების პრინციპმა საკმაოდ მკაცრი კრიტიკა დაიმსახურა (არნ. ჩიქობავა).

ჯერ კიდევ 1895 წელს პეტრე ჭარაიამ განაცხადა, მართლწერის პრინციპად კეთილშობილების პრინციპი არ გამოდგებაო. ენის განვითარება არ მიიმართება კეთილშობილების მოთხოვნილებათა მიხედვით, ის სუბიექტური მეთოდია და არ წარმოადგენს მეცნიერულ ცნებას⁴³.

კეთილშობილების პრინციპს წინ აღუდგა პ. მირიანაშვილი⁴⁴, ხუნდაძისებურად გაგებულ კეთილშობილებას იწუნებდა ა. შანიძეც და სხვ.

ს. ხუნდაძე ასე იცავდა და აზუსტებდა თავის აზრს: „დინუკ მოკამათეს არ შეეძლო ეთქვა, თითქოს მე, ქართული ენის სხვადასხვა ფორმის არჩევის დროს, მხოლოდ პირადი გემოვნებით ვხელ-

⁴³ პ. ჭარაია, ქართული ენა და ქართული მართლწერა, „მოამბე“, 1895, № 9.

⁴⁴ პ. მირიანაშვილი, „სახალხო საქმე“, 1929, № 695.

შედეგანელობდნენ. მაგრამ იმის უარყოფა შეუძლებელია, რომ ყოველის კულტურულის ერის სალიტერატურო ენაში კეთილხმოვანობას, როგორც მუსიკაში ჰარმონიას, მცირე ადგილი არ უჭირავს და თუ რომ განვითარებულ მსმენელს კი აქვს ნება რომელიმე მუსიკალური თუ სასიმღერო მანგი ჰარმონიულათ ან დისჰარმონიულათ აღიაროს, ენის მკვლევარსაც გერავინ დაუშლის, მეცნიერულ დასაბუთებასთან ერთად კეთილხმოვანობაც იმოწმოს⁴⁵.

ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ კეთილხმოვანების პრინციპს მომხრეებიც ჰყავდა. მაგ.: აკაკი, გ. წერეთელი (იხ. ქვემოთ), ს. გორვამე (ერთ-ერთ პრინციპად მიიჩნევდა), ი. გულგებაშვილიც კი ვადიარებ ფორმის უპირატესობის ერთ-ერთ საბუთად იმასაც ასახელებს, რომ ადვიარებ უფრო მწელი გამოსათქმელია, ე. ი. არაკეთილხმოვანიათ...

ს. სუნდაძის მიერ წამოყენებული ფონეტიკური პრინციპის წინააღმდეგ გაილაშქრა იუსტ. აბულაძემ. მისი აზრით, არ არის სწორი ფონეტიკური დაწვრილობის პრინციპის განუხრედად, სწორხაზოვნად გატარება. გვაქვს სიტყვები, რომელთა გამოთქმა და წერა ერთნაირად შეუძლებელია (გქონია — ისმის: ქქონია). გამოთქმის კანონი სხვა აქვს ენას, წერისა კი — სხვა. მართლწერის წესის დასადგენად საჭიროა ენობრივი ანალიზის ჩატარება. გადამწყვეტი როლი უნდა მიენიჭოს არა ხალხის გამოთქმას, არამედ სიტყვისა თუ ავიქსის წარმომავლობას, წერაში მეცნიერული კანონის მიხედვით უნდა მოვიქცეთ. მაგ.: ვითარებითი ბრუნვის ნიშანი -ად წარმოშობილია სად მოქმედების სართისაგან. ქალაქად ← ქალაქსად (ქალაქის მიმართ). კაცად ← კაცსად (კაცის მიმართ) (შდრ.: მიიქცა ქალაქად). ასევე, თუმც ისმის ტკბილი, კბილი, ტბა... უნდა ვწეროთ: ტკბილი, კბილი, ტბა... გამოითქმის: საწტარი, სუთის... უნდა ვწეროთ: საყდარი, ღუთის...⁴⁶.

ფონეტიკურ პრინციპსაც ჰყავდა მხარდამჭერი. მაგ., პეტრე ჭარაია, რომელმაც კეთილხმოვანების პრინციპის წინააღმდეგ გაილაშქრა, ფონეტიკური პრინციპის მომხრე აღმოჩნდა — ენის სიცოცხლის, მისი განვითარების დასტურს იგი სწორედ ბგერათა ცვალებადობაში ხედავს. პ. ჭარაიას აზრით, სხვაობა ერთი სიტყვის

⁴⁵ ს. აბულაძე, ქართული მართლწერისა და სწორწერის ძირითადი საფუძვლები, ქუთაისი, 1927, გვ. 5.

⁴⁶ იუსტ. აბულაძე, ბიბლიოგრაფია, სალიტერატურო ქართული (სილ. სუნდაძის გამოკვლევა, ქუთაისი, 1901), პოეზიაში, 1902, № 6.